

MUHÂKEMETÜ'L-LUGATEYN'DE ASKERÎ TERİMLER

Ahmet Berat Coşkun

Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Özet. Nevaî'nin anlatımıyla, dönemin edebiyata hevesli gençleri Türk dilinin lügat zenginliğini, gramer şekillerinin esnekliğini bilmedikleri, Türk dilinin yeni sözcükler türetmedeki üstünlüğünün farkına varamadıkları için Farsça şiir söylemeye özenir olmuşlardı. Türk dilinin edebiyat ve sanatta ikinci plana atılması, yine Nevaî'nin anlatımıyla Türk milletinin farklı tabakalarına mensup pek çok kişinin çok iyi Farsça bilmesine rağmen Türkçe şiir söyleyenlerin azınlıkta olması, aradaki eşitsizliği bizlere çok iyi biçimde anlatmaktadır. Şüphesiz ki, Nevaî yüksek bir şahsiyete sahip, kusursuz bir edebiyat dili meydana getirmek istemekteydi. 1499 yılında Türkçe ile Farsçayı dillik deliller yoluyla karşılaştırarak, Türkçenin Farsçadan daha üstün olduğunu ispatlayan bu eser, değerini hiç kaybetmeyerek, çağlar boyunca Türk Dili üzerine yapılmış en büyük hizmetlerden biri olmuştur.

Hazırladığımız bu çalışmada, adı geçen eserdeki askeri terimleri, isimler ve fiiller bazında ele alarak Çağdaş Türk Lehçelerindeki karşılıklarını bulmaya çalıştık. İsimleri gruplandırırken, sözcüğün kökünün almış olduğu ekleri kullanarak gruplandırdık.

Anahtar Kelimeler: *Türk Edebiyatı, Çağatay Türkçesi, Çağatay Edebiyatı, Ali Şir Nevaî, Muhâkemetü'l Lugateyn.*

Abstract. According to Nevaî's narration, the young people of the period, who were enthusiastic about literature, did not know the richness of the Turkish language, the flexibility of its grammatical forms, and did not realise the superiority of the Turkish language in deriving new words, and so they were eager to sing Persian poetry. The fact that the Turkish language was relegated to the second plan in literature and art, and that many people belonging to different strata of the Turkish nation knew Persian very well, but those who sang Turkish poetry were in the minority, again in Nevaî's words, tells us very well about the inequality between them. 1499 No doubt, Nevaî wanted to create a perfect literary language with a high personality. 1499 This work, which proves that Turkish is superior to Persian by comparing Turkish and Persian through linguistic evidence, has never lost its value and has been one of the greatest services rendered to the Turkish language throughout the ages. In this study, we have tried to find their equivalents in Contemporary Turkish Dialects by dealing with military terms, nouns and verbs in this work.

Keywords: *Türk Edebiyatı, Çağatay Türkçesi, Çağatay Edebiyatı, Ali Şir Nevaî, Muhâkemetü'l Lugateyn*

Giriş

Yüzyıldan itibaren başlayan Moğol istilası ve sonrasında yaşanan gelişmeler Türkistan coğrafyasını siyasi, ekonomik, sosyal ve edebi açıdan son derece olumsuz etkilemiş, bölgede yaşayan başta Türk Oğuzlar ve Kıpçaklar olmak üzere bölge halkının batıya, daha iyi şartlara sahip olan Anadolu'ya göç etmelerine sebep olmuştur. O döneme tanıklık eden tarihçi İbnü'l-Esîr Hazret-i Âdem'den o zamana kadar insanlığın mâruz kaldığı en büyük felâketin Moğol istilası olduğunu söyler ve "Keşke annem beni doğurmasaydı da tüyler ürpertici zulüm ve katliamları görmeseydim!" der. Özellikle de sonraları Temurluların ülkesi olacak olan Harizmşahların ülkesi yerle bir edildi. Devrinde kültür ve medeniyetin, âlim ve ulemanın koruyucusu durumundaki İslam ülkeleri baştan aşağı yıkıldı.

Elbette ki bu kadar yıkıcı sonuçların ardından bölgedeki ilim, kültür ve sanat hayatı, bizim için en önemlisi de edebi hayat hiçbir şey olmamış gibi normal seyrinde devam edemezdi. Nitekim 300 yılı aşkın bir süredir Türk hakimiyetinde bulunan, Türk medeniyetinin başkenti konumunda olan Kaşgar ve Balasagun'un Moğol hakimiyetine girmesi, Türk medeniyet merkezinin batıya, yeni kurulacak Timur İmparatorluğunun başşehri Herat'a ve Altınordu Başşehri Saray'a kaymasına neden olacaktır. Artık Türkistan'da Çengiz'in oğlu Çağatay'ın adıyla anılacak olan Çağatay Ulusu ortaya çıkacaktır. Ulus sözcüğü Moğolcada "pay" anlamına gelmektedir. Esasen, Çağatay Ulusu tabiriyle Çağatay'ın payına düşen topraklar kastedilmiştir. Yeni kurulacak bu siyasi teşekkülün medeniyet merkezleri hiç şüphesiz Semerkant ve Herat olacaktır.

Bu işgalin bir diğer sonucu da birçok etnik boyun birbirine karışması olmuştur. Bilindiği üzere Karahanlı Devleti'ni oluşturan tarihi boylar, tohsı (Tuhsı), Çiğil (Çigil) ve Yağmalar (yagma) idi. "Karluk boy yönetiminden filizlenen Karahanlı Devleti içerisinde Çiğiller, Yağmalarla birlikte, bu yönetimin en önemli iki halkasını oluşturuyorlardı." Tohsıların ise X yüzyıldan itibaren Karluk boy birliğinden ayrıldığı bilinmektedir. Karahanlı Devletinin siyasi ve askeri teşekkülünde rol oynayan bu boylar Moğol istilası sonrasında tarih sahnesinden çekilmişler, Çağatay Ulusuna karışmışlardır. Boylardaki bu karışma Karahanlı Diline de yansımış, 15. Yüzyıl başlarında istikrar bulmuştur. İşte, bu karışıklığın yaşandığı devir olan 13. Ve 14. yüzyıllar, Türkolojiye Harezmi Türkçesi kavramını

¹Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), "Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi" (Erişim 1 Ekim, 2024).

²Mustafa Kafalı, "Moğollar", TDV İslam Ansiklopedisi (Erişim: 21 Ekim, 2024).

³Ahmet Taşağıl, "Çin Kaynaklarına göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III- M.S. X. Asır)", akt. Akartürk Karahan, *Divānu Lugatit Türk'e Göre XI.Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013), 39.

kazandırmıştır.

Çağatay Ulusunun kuruluşu, tam da bu devirlere rastlar. Türkistan'da siyasi istikrarın sağlanması, edebi anlamda yeni bir sürecin başlaması anlamına gelmektedir. Çağatay hanları devrinden itibaren, devletin üst kademelerinde Türkçe konuşulduğu, divanlarda Uygur alfabesi bilen bahşılar bulundurdıkları, edebi Orta Asya Dilini benimsedikleri bilinmektedir. Hatta tâ İlhanlı Dönemine ait olan, Orta Asya Edebi Dilinin ilk meyveleri diyebileceğimiz bazı şiir parçaları vassaf tarihinde ve Râşid al-Dîn'in bazı eserlerinde rastlamaktayız. Ancak Çağatay Türkçesi ilk olgun meyvelerini 15.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle de Ali Şir Nevaî'den itibaren görmekteyiz.

Çağatay Türkçesi genel itibariyle üç döneme ayrılmaktadır. İlk dönem klasik öncesi devirdir. "Eckmann, klasik öncesi devri, 'bir dizi Eski Türkçe hususiyetin muhafaza edildiği bir geçiş devri' olarak kabul eder⁴. "Sekkâki, Haydar Harezmi, Lütfi, Yusuf Emîri, Seyyid Ahmed Mirza, Gedâi, Atâi, Ahmedî, Yakînî bu dönemin ünlü şairleridir. Fakat bunlar Çağatay Edebiyatı için beklenen çıkışı yapamadılar.

"Nevaî'ye göre hükümlerlik Arap halifelerinde iken Arapça, "bazı ülkelerde Sart sultanları müstakil olunca" Farsça revaçta oldu. Hükümlerlik Arap ve Fars sultanlarından Türk hanlarına intikal edince, Hülegü Han zamanından Sultan-ı Sahib-kıran Timur Kürgen devranına kadar, Türk dili ile tanıtılacak, kayda değer eser ortaya koyabilmiş böyle şairler ortaya çıkmadı. Sultanlardan da biri karşısında söylenebilecek böyle bir şey ulaşmış değildir. Ama Sultan-ı Sahib-kıran Timur kürgen zamanından onun halefi, oğlu Sultan Şahruh zamanının sonuna kadar Türk dilli şairler ortaya çıktı. O Hazret'in çocukları ve torunlarından da sanat ve edebiyat-şinas sultanlar görüldü. Şairlerden Sekkâki, Haydar Harezmi, Atâyî, Mukîmî, Yakînî, Emîri, Gedâyî gibiler. Lâkin belirtilen Farsça yazan şairler değerinde kimse ortaya çıkmadı, yalnızca şiirden anlayanlar huzurunda okunabilecek birkaç matlaıyla Mevlânâ Lutfî'den başka"⁵.

İkinci devir ise klasik devir olarak geçmektedir. Ali Şir Nevaî, Sultan Hüseyin Baykara, Hâmidî, Şahî, Şiban Han, Muhammed Salih, Bâbü Şah bu dönemin önemli yazarlarıdır. Biz bundan sonraki kısımda yaptığımız çalışmanın konusu olan Ali Şir Nevaî'ye değineceğiz.

Nevaî Çağatay Edebiyatının en önemli şair ve yazarıdır. 1441-1551 yılları arasında, yaşamış olduğu hayatında 29 farklı eser yazmış, başlatmış olduğu ekol Hindistan'dan İstanbul saraylarına kadar pek geniş coğrafyaya tesir etmiştir. Köprülü'nün bu konuya dair düşünceleri onun ne denli büyük bir fikir adamı olduğunu kanıtlar durumdadır:

"XVI. asırdan başlayarak, Mâverâünnehir ve Horasan'da, Hindistan'daki Türk saraylarında Hârizm'de, Kazan'da, Kırım'da, hatta İran'da, yalnız Çağataylılar değil, Türkmenler arasında bile, Nevaî dili, yani Çağatayca, yüksek bir kültür dili telâkki edilmiş, 'erişilmesi imkânsız ideal bir örnek' telâkki edilen Nevaî eserlerini tanımak, edebi kültürün tamamlanması için, zarurî sayılmış ve işte bu maksatla, birtakım lügatler, gramerler ve antolojiler tertip edilmiştir. Bunun neticesi olarak, Nevaî'ye Çağatayca nazireler yazmak modasının, Osmanlı ve Azerî şairleri arasında, XIX asra kadar devam ettiğini görüyoruz"⁶

Daha çocuk denecek yaşta şiirler yazmaya başlayan Nevaî, bu şiirlerini 7 farklı divanda toparlamıştır. Kendisini 15 yaşından itibaren şair olarak tanıtmaya başlayan Nevaî, şiir meclislerinin sultanı, edebiyat ve şiirde son sözü söyleyecek yetkin bir isim haline gelmiştir. Onun büyük bir şair ve sanatkar olmasında hiç şüphesiz, hece vezniyle şiirler yazan babası Kıçkine Bahadır'ın ve daha sonra da dayılarının büyük bir rolü vardır. Ailesi Timurlulara hizmet etmiş soylu bir aileye mensup idi. Ömrü Herat, Teft, Horasan, Sebzvar, Semerkant, Meşhed ve Esterabad gibi şehirlerde geçmiş, bu şehirlerde Şerefüddin Ali Yezdi, Şeyh Kemal-i Tevbeti, Hace Fazlu'llah Ebu Leys Semerkandi, Sultan Ebu'l Kasım Babur, Abdurrahman Cami gibi devrin meşhur alim ve şairleriyle tanışmıştır. Bu isimlerden en önemlisi de hiç şüphesiz, Nevaî'nin akıl hocası diyebileceğimiz Abdurrahman Cami'dir. Nevaî Cami için "milletin ve dinin nuru" diye övgülerde bulunmuştur. Onun 'ruha ferahlık ve kuvvet veren sözleri', Nevaî'yi son derece derinden etkilemiş olmalıdır.

Nevaî'nin bu denli sanatkar olmasının bir diğer nedeni de hiç şüphesiz, başkent Herat'ın tam bir ilim, kültür ve sanat şehri olmasıdır. Devrin hükümdarı olan Sultan Hüseyin Baykara, tezhip, minyatür ve cilt sanatının ilerleme kaydetmesinde büyük rol oynamıştır. Devrin şairleri olan Nevaî, Molla Cami ve Gulâm Şâdî'nin bir müzik okulu kurmalarına önayak olmuştur. Hüseyinî mahlasıyla Türkçe ve Farsça şiirler yazan bu şair sultanın kültür sanat faaliyetlerinde öncü olduğu, Nevaî gibi daha birçok şairi himaye ettiği bilinmektedir. "Abdurrahman Camî, Hatifi, Benaî gibi şairler, Bihzad gibi bir ressam, Hüseyin Vâiz gibi bir musikîşinas, Sultan Ali gibi bir hattat ve Hondmir, Mirhond gibi

⁴Janos Eckmann, "Çağatayca El Kitabı (çeviren:Günay Karaağaç)", akt. Ahmet Bican Ercilasun, "Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi 22. Baskı" (Ankara: Akçağ Yayınları, 2021), 405.

⁵F. Sema Barutçu Özönder "Ali Şir Nevaî – Muhâkemetü'l – Lügateyn – İki Dilin Muhakemesi", akt. Ahmet Bican Ercilasun, "Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi 22.Baskı" (Ankara: Akçağ Yayınları, 2021), 415.

⁶Mehmet Fuat Köprülü "Çağatay Edebiyatı", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 3/305.

tarihçiler hep aynı muhitte bulunmakta idiler” [Caferoğlu, 1984:216 akt. Ercilasun, 2021:407]

Nevai'nin hem Türkçe hem de Farsça şiirler yazması her iki dile olan hakimiyetini bizlere göstermektedir. Türkçe şiirlerinde Nevaî, Farsça şiirlerinde ise Fânî mahlasını kullanmıştır. Şiirlerindeki zengin ve renkli hayalleri, ahenkli üslubu, manzum ya da mensur oluşuna göre kullanmış olduğu dil malzemesi onun eserlerinin kalıcılığını, yalnızca bulunduğu Semerkant coğrafyasına değil, bütün Türk Dünyasına hitap etmesine vesile olmuştur.

Fanî mahlasıyla yazdığı Farsça divanı dışında Türk dili ile, manzum, mensur, tezkire, biyografik eserler, hatıralar, dil ve edebiyat alanındaki eserler, mesneviler gibi pek çok türde, yapıda ve konuda eser vermiştir. Özellikle divanları ve bunlara vermiş olduğu isimler ile meşhurdur. İlk divanına çocukluk döneminin gariplikleri *Garâibü's-Sıgar*, ikinci divanına gençlik döneminin nâdireleri *Nevâdirü's-Şebâb*, üçüncü divanına orta yaşlılığın bediaları *Bedâyiü'l-Vasat*, dördüncü divanına yaşlılığın faydaları *Fevâidü'l-Kiber* isimlerini vermiş, divanlarının hepsine birden ise mana hazineleri *Hazâinü'l-Maânî* ismini vermiştir. Onun yazmış olduğu *Mecâlisü'n-Nefâis*'e değinmeden geçemeyiz. Sultan Hüseyin Baykara adına yazılan bu şairler tezkiresi, Klasik Türk Edebiyatının kendi türündeki ilk Türkçe yazılmış eseri konumundadır. Kendi devrinden önceki 46 şair de dahil olmak üzere toplamda 461 şairin şiir kabiliyetleri ve ahlaki ve insani özelliklerine de değinilmiştir. Eserin yüze yakın nüshasının bulunması, beş kez Farsçaya çevrilmesi, eserdeki şairlerin çoğunun Farsça yazan şairler olması nedeniyle Fars edebiyatı için de kaynak teşkil etmesi eserin önemini bizlere aktarmaktadır.

Muhakemetü'l-Lugateyn'de Geçen Askeri Terimler

Nevai'nin bir diğer eseri olan, bizim de araştırma konumuzun temelini oluşturan *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, iki dilin karşılaştırılması, Türkçenin Farsçadan çok daha üstün bir dil olduğunu ispatlama gayreti taşımaktadır. 1499'da Çağatay Türkçesi'nin Türkistan coğrafyasında büyüyüp geliştiği bir dönemde, Ali Şîr Nevâî tarafından yazılan bu eser, Onun tabiriyle Türk tili'ne gereken önemin verilmesi, Farsçanın yanında edebi açıdan unutulmaya yüz tutmuş olan dilimizi “tamamıyla şuurlu ve planlı bir gayretle, Çağataycayı Farsçadan hiçbir suretle geri kalmayan, daha doğrusu, aynı kalıplara göre hazırlanmış bir klasik şiir dili, bir kültür dili haline getiren Nevaî'nin büyük tesirleri asıl bundan sonraki asırlarda, kendini gösterecek, Nevaî devrinde Türk dünyasına serpilen sağlam tohumlar, XVI asırdan başlayarak, her tarafta feyizli mahsuller verecektir” [Köprülü, 1984:215 akt. Ercilasun, 2021:410].

Biz, *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de geçen askeri terimleri isimler ve fiiller olarak iki ana grupta toplamayı uygun gördük. Bunlardan isim soylu terimleri aldıkları eklere göre inceledik. Örneğin cebe/cibeçi, şilençi, korçı gibi +çI isimden isim yapan ekleri aynı grupta inceledik. Fiilleri ise aynı başlık altında ele aldık. İsim grubundan başlayacak olursak; yapmış olduğumuz çalışmada bu şekilde 5 grup bulunmaktadır.

+çI:

İlk grupta cebe/cibeçi, karbıçı, kirek yarakçı, korçı, nize/nizeçi, şilençi, yurtçı sözcükleri bulunmaktadır. Cebe/cibeçi, metinde “cebeci, silah yapımcısı” olarak geçmektedir. Azerbaycan Türkçesinde ‘cebbe’ “zırh, silahdar”; Kırgız Türkçesi'nde ise ‘cebe’ “ok, temren, yay” anlamında kullanılmaktadır. Bir diğer terim olan ‘karbıçı’ ile ilgili elimizdeki kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. ‘Kirek yarakçı’, metinde “levazımatçı; silahçı, silah zanaatkarı” anlamındadır. Kırgız Türkçesi kaynaklarında ‘kerek-carak koorumu’ şeklindeki ifade “yoğaltım (istihlak) şirketi” olarak geçmektedir. Uygur Türkçesi'nde ‘kérek yarak’ “araç gereç, silah” olarak karşımıza çıkmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesi'nde ‘kirek-yarak’ “levazımat, levazım, donanım” anlamlarında kullanıldığını gördük. Azerbaycan Türkçesi kaynaklarında ise diğerlerinden farklı olarak ‘kirek-yarak’ “levazım vergisi (Ortaçağda kral, kraliçe ve prens hazinelerinin ihtiyacı için)” ifadesine ulaştık. Korçı sözcüğü ML'de “silahdar, cebeci” anlamında kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde ‘gorçı’ “cebeci, muhafız, koruyucu, silahdar” gibi araştırmamıza uygun anlamlara sahiptir. Kazak Türkçesinde ‘qorıqşı’ “koruyucu, bekçi” olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde ‘kor’ kökünden türetilmiş pek çok sözcük bulunsada, biz korçı sözcüğünü araştırdığımız için, konunun dışına çıkmamak adına bu sözcüklere yer vermedik. Nize/Nizeçi ML'de “süngü;süngü ile harbeden kimse, süngücü, mızrakçı” anlamında kullanılmıştır. Kırgız Türkçesi'nde ‘nayza/nayzaçı’ “kargı, mızrak, süngü;nayzakar” anlamındadır. Özbek Türkçesinde sözcüğün 'nizo' şeklinde kullanıldığını görmekteyiz. Özbek Türkçesinde ‘nizo’ “karşılıklı anlaşmazlık veya yüzleşmenin, düşmanlığın, düşmanlığın arkasında doğan bir durum, tutum; çatışma, anlaşmazlık” anlamında olduğu görülmüştür. Kazak Türkçesi sözlüklerinde ‘nayza’ “mızrak” olarak kaydedilmiştir. Azerbaycan Türkçesi'nde ‘nize/

nizeçi' "mızrak; mızraklı asker" anlamına gelmektedir. Sözcüğün Türkmen Türkçesinde de anlam bakımından pek bir fark olmadığını görmekteyiz. Türkmen Türkçesinde 'nayza' "süngü, mızrak" anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer terim ise şilen/şilençi'dir. ML'de "askerlerin yemeğini dağıtan memur" anlamındaki bu terim Kırgız Türkçesi'nde 'şileen' "arifane usulüyle yapılan ziyafetlerin bir çeşidi" anlamına gelmektedir. Yurtçı sözcüğü ise ilk gruptaki son terimdir. Yurtçı ML'de "kılavuz, kılavuz gibi yol emniyetini sağlayan ordu, kervan başı" anlamında kullanılmıştır.

-I:

İkinci grupta, -I eki alarak türetilmiş olan sözcükleri inceledik. Bunlar kabal/kahal/kamal, tarkal, tunkal ve yasal'dır. Kabal ve kahal esasında, ayrı köklerden gelen sözcüklerdir. Ancak her iki sözcüğün de "muhasara, abluka, ihata" anlamlarına gelmesi nedeniyle bu iki sözcüğü aynı anda ele aldık. Kabal ML'de "muhasara, abluka, ihata" anlamlarına gelmektedir. Kabal/kamal Kazan-Tatar Türkçesinde "etrafını kuşatmak, sarmak, değer vermek, hürmet etmek" anlamına gelmektedir. Özbek Türkçesi'nde 'qamal' "kuşatma, muhasara, abluka"; Kırgız Türkçesinde ise sözcüğün anlamı "kuşatma, muhasara, abluka" olarak kaydedilmiştir. Özbek Türkçesinde ise sözcüğün 'qamal' şeklindeki kullanımına tesadüf ettik. Buna göre 'qamal' "özgürlüğünden yoksun bırakılan insanların, mahkumların, suçluların ve benzerlerinin hapsedildiği bir yer; hapishane" anlamı taşımaktadır. Tarkal ML'de "bir ordunun dağılması, gevşemesi" anlamına gelmektedir. Kazak Türkçesi'nde tarkal sözcüğü olmasa da tarka-fiili vardır. Tarkamak "bölünüp dört bir yana dağılmak, saçılmak, yayılmak, dinmek, düzelmek, yatışmak, normale dönmek" gibi geniş bir anlam zenginliğine sahiptir. Kırgız Türkçesinde bi de tarkal-fiili vardır. Tarkamak "yayılmak, dağılmak" anlamlarına gelmektedir. Aynı zamanda tarka-fiili de vardır ki tarkamak "dağıtmak, yaymak, yayılmak, dağılmak" gibi anlamca birbirine yakın olan kavramları karşılamaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde tarkalmak "dağılmak" anlamına gelmektedir. Özbek Türkçesinde 'tarqal-' fiili "bir yerden, toptan farklı yönlere gitmek, dolaşmak; yaymak, saçmak" gibi farklı anlamlara sahiptir. Tespit ettiğimiz bir diğer terim ise tunkal'dır. Tunkal sözcüğü ML'de "celb (asker için)" anlamında kullanılmıştır. Çağdaş Türk Lehçelerinde bu terime ait herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Yasal terimi ML'de "saf, alay" anlamında kullanılmıştır. Elimizdeki kaynaklarda, "yasal" sözcüğüne ait Çağdaş Türk Lehçelerinde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

+K:

+K isimden isim yapan ek alarak türetilen sözcükler üçüncü grubu oluşturmaktadır. Bu gruptaki tek terim kışlak'tır. Kışlak ML'de "kışlak, kışlık mesken; kışla" anlamına gelmektedir. Bizce kışlak bir askeri mekanı çağrıştırdığı için çalışmamıza dahil ettik. Tuva Türkçesinde 'kıştag' "kışlak" anlamındadır. Yeni Uygur Türkçesi'nde 'kişlak' "köy; kırsal kesim" gibi anlamca birbirine yakın sözcükleri karşılar. Kırgız Türkçesi'nde 'kıştak/kıştoo' "köy, kışlak, kışlık durak, kışlık mesken" anlamındadır. Kazan-Tatar Türkçesi'nde ise kışlak "Orta Asya'daki konar göçer hayatta kışlak, köy" olarak karşımıza çıkmaktadır. Özbek Türkçesi kaynaklarında 'qishloq' "nüfusun ağırlıklı olarak tarım işleriyle uğraştığı yer, alan" olarak kaydedilmiştir.

-(A)vul:

-(A) vul ekiyle türetilen sözcükler yaptığımız çalışmada dördüncü grubu oluşturmaktadır. Bu grupta inceleyeceğimiz terimler çangdavul, datavul, hirevül, karavul, kiptevül, sözevül, tapavul, yangavul ve yasavul'dur. Ancak bu askeri terimlerden sadece yasavula ulaşabildik. Yasavul ML'de "hanın hassa alayı, yasakçı, muhafız, emir subayı" anlamında kullanılmıştır. Özbek Türkçesine baktığımızda elimizdeki kaynaklarda 'yasovul' "Orta Asya hanlıkları döneminde: Silahlı muhafız, üst düzey yetkililere hizmet eden muhafız" olarak kaydedilmiştir. Azerbaycan Türkçesinde yasavul "nöbetçi, muhafız, yasakçı, Kazak yüzbaşısı" olarak tespit edilmiştir.

Fiiller grubunda ele alacağımız terimler busmak, çapmak, ılgag/ılgag, sançmak ve soglumak'tır. Busmak ML'de "pusmak, pusu kurmak; dışarı firar etmek" gibi anlamları karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde 'pusmag' "pusmak, dinlenmek, kulak misafiri olmak" gibi geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Türkmen Türkçesinde ise 'busmak' "yere yapışmak, yere yatmak, pusmak, gizlenmek, saklanmak" anlamında olduğu, sözcüğün hem günümüz Türkiye Türkçesindeki kullanımını hem de yukarıda bahsettiğimiz gibi Azerbaycan Türkçesindeki kullanımı ile örtüşmektedir. Çapmak ML'de "vurmak" anlamındaki fiillerden birisidir. Yeni Uygur Türkçesinde çapmak "hızla koşmak, kazmak, açmak, oymak, kakmalarla süslemek" anlamındadır. Azerbaycan Türkçesinde "kesmek, doğramak, hızlı sürmek, koşturmak, çapullamak, yağmalamak, soymak, yaralamak, yara açmak" gibi farklı kavramları karşıladığını görüyoruz. Kırgız Türkçesinde çapmak "kamçulamak, kırbaçlamak, biçmek, balta ile parçalara ayırmak, kesmek, atılmak, koşmak, dörtlünelere gitmek" gibi çok çeşitli anlamlara sahiptir. Türkmen Türkçesinde çapmak "koşmak, kesmek, parçalamak, yağmalamak, talan etmek, (mec.) öldürmek, kesmek" gibi anlamlara sahiptir. Bir diğer fiil ise ılgag'tır. ılgag ML'de "saplamak, hücum etmek" anlamında kullanılmıştır. İncelediğimiz sözcükler arasında belki de en geniş anlam yelpazesine sahip olan sözcüklerden birisidir diyebiliriz. Kazak Türkçesi'nde 'ılmak' asmak, takmak, kilitlemek, (kuş) kapmak, yakalamak" gibi farklı anlamlara sahiptir. Kazan-Tatar Türkçesinde 'İlmek' "bir yere asıp bırakmak, tutturmak, iliştmek, sarıp bağlamak, yerine koymak, takmak" anlamlarında olduğunu görüyoruz. Diğer lehçelerde ılgag fiili olmamasına rağmen il-kökünden gelen

pek çok örnek mevcuttur. Sançmak fiili ML’de “kargı, mızrak ile saplamak, delip geçmek” olarak kullanıldığını görüyoruz. Yeni Uygur Türkçesinde ‘sançmak’ “sokmak, batırmak, iğnelemek, incitmek ve dokunmak anlamlarında kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde ‘sanc-’ fiili “keskin bir cisme kuvvetle bastırarak veya darbeye vurarak sokmak;sıkmak, saplamak, batmak” gibi tıpkı Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi birbirine yakın anlamlara geldiğini görüyoruz. Türkmen Türkçesinde ise sançmak, diğer lehçelerdeki kullanımları çağrıştıracak şekilde “sokmak, batırmak, dürtmek, süngülemek, iğne vurmak” gibi birbirine yakın olan kavramları karşılamaktadır. Son olarak soglulamak ML’de “saplamak, sokmak” anlamında kullanılmıştır. Kazak Türkçesinde ‘sogmak’ “vurmak, çarpmak, kamçıyla vurmak, tıklatmak, çalmak, oburlaşmak” anlamına gelmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde ‘sokmak’ “vurmak, dövmek”; Türkmen Türkçesinde ise ‘sokmak’ “sokmak, batırmak, giymek” olarak çeşitli kaynaklarda kaydedilmiştir. Tuva Türkçesinde ‘sogar’ “sokmak, vurmak, dövmek” anlamında hala kullanılmaktadır. Buradaki -Ar ekinin mastar eki olduğunu hatırlatalım.

Sonuç

Yaptığımız çalışmada *Muhakemetü'l lugateyn*'de geçen 26 askeri terimi inceledik. Bunların bir kısmının günümüz Çağdaş Türk Lehçelerinde halen kullanıldığını gördük. Elimizdeki kaynaklarda -(A) vul ekiyle türetilmiş olan sözcüklerin neredeyse hiçbirine rastlanmamıştır. Bunun tam tersi olarak, özellikle +çI isimden isim yapan ek ile türetilen sözcüklerin ise Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamakta olduğuna tanıklık ettik. Söz konusu terimler içerisinde, gerek +çI ekiyle türetilmiş olan sözcüklerin fazlalığı gerekse bu sözcüklerin anlam havuzunu oluştururken edindiğimiz bilgiler, aslında +çI ekinin Türkçenin ta eski dönemlerinden günümüze ne kadar işlek bir ek olduğunu da kanıtlar niteliktedir. İncelediğimiz bazı terimlerin çok geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğu da dikkatimizden kaçmamıştır. Bu duruma ilmag fiilini örnek olarak verebiliriz. Ancak bunun tersine, bazı sözcüklerin ise neredeyse hiç anlam değişmesine uğramamış olması da önemli bir bulgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kışlak ve sançmak sözcüklerini bu duruma örnek olarak gösterebiliriz. Kışlak sözcüğünün, günümüz Türkiye Türkçesinde askeri bir terminolojiyi yakından ilgilendiren bir kavram olması, buna karşın *Muhakemetü'l Lugateyn*'de ve Çağdaş Türk Lehçelerinde askerliği çağrıştıracak hiçbir anlam ifade etmemesi de bizim için şaşırtıcı olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Akdoğan, Yaşar. *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yayınevi, 1999.
2. Arıkoğlu, Ekrem. Kuular, Klara. *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
3. Çankaya, Selahaddin. *Kırgız Sözlüğü Kırgızca-Türkçe*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.
4. Ercilasun, Ahmet Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi 22. Baskı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2021.
5. Kafalı, Mustafa. “Cengiz Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim: 21 Ekim 2024).
6. Karahan, Akartürk. *Dīvānu Lugati't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları, 2013.
7. Koç, Kenan vd. *V. Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
8. Köprülü, Mehmet Fuat. “Çağatay Edebiyatı”. *İslam Ansiklopedisi*. 3/305, Ankara: TDV Yayınları, 1989.
9. Necip, Emir Necipoviç. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü 3. Baskı (Ruşadan Çeviren: İklil Kurban)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
10. Öner, Mustafa. *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
11. İzoh.uz, O'zbek tilining izohli lug'ati, “O'zbek tilining izohli lug'ati”. Erişim: 21 Ekim 2024. <https://izoh.uz/>
12. Özönder, F. Sema Barutçu. *Muhakemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
13. TDV, TDV İslam Ansiklopedisi. “Cengiz Han”. Erişim 8 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cengiz-han>
14. Tekin, Talat vd. *Türkmençe-Türkçe Sözlük (Туркменче-Туркче Сөзлүк)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi – 18. Ankara: Simurg Yayınevi, 1995.
15. Yudahin, K.K. *Kırgız Sözlüğü (Çev: Abdullah Taymas)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
16. Türk Lehçeleri Sözlükleri,” Türk Lehçeleri Sözlükleri”, Erişim: 23.05.2024, <https://turklehceleri.org/tr/s%C3%B6z%20l%20k%20l%20eri%C3%B7imleri>